

Yonkers, N.Y. 1900. No. 2. — Printed by J. W. & J. C. Smith.

PATNOS YAKININDA ANZAVURTEPE'DE BULUNAN URARTU TAPINAĞI VE KİTABELERİ

KEMAL BALKAN

I. Anzavurtepede Tapınağın meydana çıkarılması ve tepe eteğindeki yapı kalıntıları

1960 yılı Haziran ayında Patnosta¹ Kerim Adlan adında bir işçi gelerek bana, Patnos yakınında Anzavurtepe'de² define ararken ortaya çıkan bir harabede buldukları çivi yazılı birtakım kitabelerden birisinin fotoğrafını ve diğerlerinin kendisi tarafından yapılmış 'kopyelerini' getirdi. Bu önemli buluntu yeri hakkındaki haberi derhal Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne intikal ettirdim (3 Haziran 1960) ve az sonra Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi adına incelemelerde bulunmak üzere buluntu yerine gittim.

Anzavurtepe, Patnos'tan Karaköse'ye giden Devlet Yolunun sağında ve bu kaza merkezinden 2 km. kadar kuzey batıdadır. Tepe oviden 300 m. kadar yüksektir. Uzaktan bakıldığında doğu yamacında tepeye giden eski bir yolun izi farkedilmektedir. Gerçekten tepeye bu yönden daha kolay çıkılabilmektedir. Anzavurtepe, kuzey tarafında düzlenmek suretile hazırlanmış gibi görünen bir boyun ile Aladağ'a bağlanmaktadır.

¹ Patnos, Ağrı (Karaköse) ve Erciş arasında, Devlet Yolu üzerinde küçük bir kasabadır. Suphan dağının kuzeyindeki yaylada kurulmuş olan Patnos Van Gölü bölgesinden Kafkasyaya giden tarihî yol üzerinde bulunmaktadır.

Burada bulunmuş olan Urartu çivi yazılı metinler sebebiyle Patnos'un adı ilim dünyasında yüz yıldan fazla bir zamandanberi bilinmektedir (krş. Frederick Walpoe, *The Anarsyii and the Assassins; with travels in the further East in anno 1850*, 51; including a visit to Niniveh. 3 Voll. London 1851; II, s. 152). Bu yazımızda bahis konusu edilen aşağıdaki beş yeni kitabe keşfedilmeden önce Patnos'ta beş kitabe ele geçmişti. Bu hususta bk. F. W. König, "Die Keilschriften von Patnoths", WZKM, Cilt 52, 1953-55, s. 288-303; aynı müellif, *Handbuch der chaldischen Inschriften* (bu eser aşağıda HChI olarak kısaltılmıştır), metin No. 5 b; 53 c; 53 d; 111 a.

² Yahut kazadaki bir telâffuza göre Anzavurtepe. C. A. Burney ve G. R. J. Lawson'un *An. Stud.* X, 1960'daki makalelerinde (s. 177, 192) bu yerden Anzavur olarak bahsedilmiştir.

Zirvede inşa edilen tapınak için bir platform hazırlanmışsa da bu düzlük yapının çöküşü üzerine yüzyıllar zarfında farkedilmez hale gelmiştir. Bu tepenin güney ve güney batı yamaçlarında muhtelif yerlerde, Urartu üslubunda, takviye veya korunma amacıyla inşa edilmiş taş duvar kalıntıları görülmektedir.³ Tepe eteğindeki sūr için bk. s. 137, 140 v.d. Oldukça dik bir şekilde inen doğu yamacında herhangi bir yapı izi görülmemektedir. Güney doğu yamacında ise eteğe yakın bir yerde, Devlet Yolundan bir kilometre kadar mesafede, çıkarılmış olan taşların izlerinden tabanı dörtgen biçimde olduğu anlaşılan bir bina ile daha doğuda diğer bir binanın satıhtaki temelleri seçilmektedir.

Defineciler, bildirdiklerine göre, tepede bir noktada kazmağa başladıktan sonra rastladıkları bir kerpiç duvarı delerek oldukça derine inmişler⁴ ve bir taş duvarla karşılaşmışlardır.⁵ Daha sonra bu taş duvarın, tepedeki Urartu tapınağının kuzey duvarı olduğu anlaşılmıştır. Defineciler bu taş duvarı delemedikleri için, hazine bulunduğunu tahmin ettikleri odaya bu defa doğudan bir tunel açmak suretiyle girmeği denemişlerdir. Söylediklerine göre, çeşitli konstrüksiyonlar arzeden 8,5 m. kadar kalınlıktaki bu doğu yanı tunelle delerek nihayet kuzeyde olduğu gibi, taşla kaplı^{6,7} bir duvara

³ G. R. J. Lawson'un *An. Stud.* X, 1960, s. 193'teki planına (aşağıda Res. 1) bakınız.

⁴ Defineciler, anlattıklarına göre, tepede 90 sm. kadar ham toprak kazdıktan sonra kerpiç bir duvara rastlamışlar, bu duvarın içinde iki metre kadar derine inmişler ve bu çukuru güneye doğru iki metre genişletmişlerdir. 90 santimetre kadar olan ham toprak içinde, üzerinde haç bulunan bir taş bulunmuştur.

⁵ Defineciler bu taş duvardan takriben 1,50 metre kadar mesafede ve oldukça derinde 30 santimetre kalınlıkta, kömürleşmiş bir giriş bulmuşlar ve bunun altında kerpiç duvarın derine doğru gitmekte olduğunu da görmüşlerdir.

⁶ Bu harabeye defineciler hâla daha büyük bir alâka göstermektedirler. Mütelhassıslarca yerinde bir kazı yapılmadan bu konstrüksiyonun tahrib edilmesi ihtimalini göz önünde bulundurarak orada gördüklerimi ve buldukları hakkında bana definecilerin verdiği izahatı buraya aktarmayı faydalı addetmekteyim:

a) Defineciler tuneli doğudan batıya doğru açmağa başladıktan ve 90 santimetre kadar ham toprağı geçtikten sonra yanyana dizilmiş, parlak, kırmızı boyalı bir taş tabakasına rastlamışlardır. (Taşlar muntazam kesilmiş olup ölçüleri takriben 60×40×10 santimetredir). Bu taşlarla kaplı duvarın kuzey - güney istikametinde uzanmakta olduğunu söylediler (bk. c).

b) Bundan sonra kerpiçten yapılmış, içinde yer yer gök mavisi boya izleri de bulunan ve 1,50 metre kadar kalınlıkta bir duvara rastlanmıştır.

c) Bu duvardan sonra, moloz taşlardan çamur harçla işlenmiş başka bir duvara tesadüf edilmiş ve bu duvarın da doğu yüzünün, a'da görüldüğü gibi, parlak,

rastlamışlardır. Bunun üzerine yukarıdan ve daha batıdan kazarak içeri girmeyi tasarlamışlar ve bunda da muvaffak olmuşlardır. Yukarıdan girilen odadaki toprağı hemen hemen tamamıyla boşaltmışlardır

kırmızı boyalı (takriben $60 \times 40 \times 10$ santimetre) taşlarla kaplı olduğu görülmüştür. Bu taşların üzerinde takriben 5 sm. kadar, toz haline gelmiş bir ağaç kaplama müşahede edilmiş, a'da zikredilen taşların önünde de aynı çürümüş ağaç kaplama bulunmuştur.

d) Defineciler tuneli daha batıya doğru uzatınca, iki metre kadar kalınlığı olan çamur harçlı çakıldan yapılmış başka bir tabaka ile karşılaşmışlardır.

e) Bunu, 2,5 metre kadar kalınlıkta ve çamur harçla iri taşlardan örülmüş bir duvar takibetmiştir (aşağıda f'ye bk.).

f) Bu (e'deki) duvar ile tapınak odasının asıl doğu duvarı arasında 1,5 metre kadar kalınlıkta, ince, düz taşlardan çamur harçla yapılmış bir tabaka daha bulunmuştur. Defineciler bu tabaka içinde aynı ince düz taşlardan çevrilmiş (takriben 30×25 sm. boyutunda) kuzeye doğru uzanan bir tunnel bulduklarını söylemektedirler. Anlattıklarına göre definecilerden biri elektrik feneri yardımıyla bu tunnelin sonuna kadar gitmiş. Bildirdiklerine göre tunnel 7 metre kadar kuzeye ilerledikten sonra bir metre kadar genişlikte bir dönemeçle doğuya dönüyor ve bu istikamette iki metre kadar ilerliyormuş. Dönemeç yerinde hâla daha yerinde bulunduğunu söyledikleri değirmen taşı biçiminde (80 sm. çapında 20 sm. kadar kalınlıkta) ortası delikli bir taş görülmüş ve üzerinde kömür ve kül bulunmuş, tunnel, iki metre nihayetinde aşağıya dönüyor ve 1,50 - 2,00 metre kadar derine iniyor ve sonunda (takriben $1,70 \times 0,60 \times 0,60$ m. boyutunda) bir mahzen ile nihayet buluyormuş. Bu mahzenin içinde elenmiş kum görülmüş. Defineciler bu mahzenin de olduğu gibi durduğunu söylemektedirler.

g) Mabed odasının doğu duvarının dıştan büyük taş bloklarla (takriben $0,90 \times 0,90 \times 0,90$ m.) kaplı olduğunu anlayan defineciler bu defa odaya üstten girmeyi denemişler ve doğu duvarının kerpiç kısmı içine üstten 2,50 m. kadar inmişlerdir. Burada duvarın taş temelleri meydana çıkınca daha batıdan kazarak odaya girmişlerdir.

h) Defineciler, kuzey duvarında bir kısım toprak müstesna, odanın içinde tekmlil toprağı boşaltmışlardır. Bu arada kuzey duvarına dayalı (takriben $2,00 \times 0,20 \times 0,15$ metre) çürümüş bir giriş bulmuşlardır. Bundan başka biri doğu duvarına dayalı, diğeri tabanda, çürümüş iki giriş daha görülmüştür. Güney duvarındaki medhal içinde üstten 1,50 metre kadar derinde, 15 sm. kadar kalınlıkta kömür haline gelmiş başka bir girişe de tesadüf edilmiştir.

Mabed odası içinde kapının önünde, tabandan bir metre kadar yüksekte, toprak içinde, ters çevrilmiş bir kitabe bulunmuştur (s. 158, No. 5). Defineciler bu odada başka bir şey bulmadıklarını ısrarla ifade etmişlerdir.

⁷ Defineciler, not 6 f'de zikredilen doğu yöndeki mahzene kuzey duvarı tarafından da gitmeyi denemişlerdir. Bu maksadla mabed odasının 5 m. kadar kuzeyinde bir tunnel daha açmışlardır. Burada rastladıkları kerpiç tabakalarını delerek 2,50 m. kadar kalınlıktaki taş duvara (not 6'e) ve mahzene ulaşımlarsa da aradıkları hazineyi bulamamışlardır.

(bk. not 6, h). Ben odayı boşaltılmış halde buldum. Odanın tabanı 5×5 m., duvarlarının tabandan yüksekliği 3,50 m. dir. Define-cilerin söylediğine göre doğudaki duvarın kalınlığı 4 m. dir. Bu odanın tek giriş yeri güney duvarı üzerindedir. Duvarların alt kısmında işlenmiş, muhtelif boyda iki sıra taş bulunmakta olup bunlar harçsız olarak birbiri üzerine yerleştirilmiştir. İki sıra taşın yüksekliği 1,15 m. dir. Bu taş kısmın üzerinde duvar, takriben $60 \times 60 \times 10$ sm. boyutunda kerpiçlerden örülmüş olarak yükselmektedir ve bütün duvarlar iyi korunmuştur. Kerpiç duvarlar üzerinde yer yer görülen mavi boya kalıntılarından odanın kısmen maviye boyanmış olduğu anlaşılmaktadır. Bazı noktalarda kırmızı boya izleri de korunmuştur.

Odanın içinde doğu ve batı duvarları ile kapının iki yanında, duvarların alt kısmındaki iki sıra taştan üst sıradakilerde Urartu çivi yazısıyla yazılmış dört kitabe bulunmaktadır. Aşağıda görüleceği üzere bunlarda aynı kitabe, birbirinin tıpkısı (duplikatı) olarak iki defa yazılmıştır. Kapı eşiğinde odaya doğru durulduğunda sağa düşen (biri doğu duvarı üzerinde, diğeri kapının sağındaki güney duvarında) iki taştaki kitabe (No. 1, s. 149 v.d.), kapının soluna düşen (biri batı duvarında, diğeri kapının solundaki güney duvarında) iki taşa yazılmış kitabenin (No. 2, s. 156) duplikatıdır. Başka bir deyimle heriki tarafta da kitabeler doğu veya batı duvarında başlamakta ve kapının iki yanına düşen taşlarda nihayet bulmaktadırlar.

Definecilerin söylediklerine göre tapınak odasının tabanı, gayri muntazam üçgen veya dörtgen taşlarla kaplanmıştır.⁸

Tapınak odasının (cella) giriş yerine gelince, oda içinde duvarların alt kısmındaki iki sıra taş giriş yerinde de devam etmektedir. Odadan çıkışta, giriş yerinin genişliği 1,75 m. olup bir koridor halinde dışarı doğru 1,70 m. uzamakta ve bu noktada iki taraftan da 27 şer santimetrelik birer girinti ile daralmaktadır. Bu dar koridor da 1,52 m. devam ettikten sonra sağda ve solda ikişer çıkıntı teşkil ederek genişlemekte⁹ ve bu defa sağa ve sola dönerek tapınağın güney duvarının dış kısmını teşkil etmektedir.

Güney duvarın dış kısmında medhalin sağında, gene üstteki taş sırasında altı satırlık bir kitabe daha bulunmaktadır. Bunun

⁸ Orada bulunduğum zaman taban, kuvvetli yağmurların yığıldığı kalınca bir toprak tabakası ile örtülmüştü.

⁹ Köşelerin toprağı temizlenmediği için ölçülerini alamadım.

mütenazırı olan ve solda bulunması beklenen kitabe toprakla örtülü idi. Definecilerin söylediklerine göre bu taş çok harap olmuş durumdadır. Aynı kimseler medhalin tabanının da düz taşlarla kaplı olduğunu ve bu medhale dışarıdan iki basamaklı bir taş merdivenle çıkıldığını görmüşlerdir.¹⁰

Kısaca tasvir ettiğimiz Anzavurtepedeki bu Urartu tapınağı plan ve mimarisi bakımından, Van yakınında Toprakkaledeki tapınak¹¹ ile Erzincan yakınında Altıntepede Profesör Tahsin Özgüç tarafından keşfedilmiş olan tapınağın¹² tam bir benzeridir.^{12a}

Tepeden aşağı bakıldığında etekte, bu tepeyi güney doğudan başlayarak güneye ve güney batıya doğru çeviren bir sûrun toprak yüzündeki izleri belirli bir şekilde seçilmektedir.¹³ Bu sûrun içinde ve tepenin güneyine düşen bir noktada bir çukur (açık su deposu)¹⁴ ve hemen yanında çukurun açılması sırasında çıkarılan toprak yığını¹⁵ görülmektedir.

Sûrun içinde ve dışında temelleri görülen binaların suyu iki km. kadar doğuda bulunan bir kaynaktan sağlanmaktadır.¹⁶ Anlaşıldığına göre su, toprak künklerle getirilmiştir. Taş aramakta olan köylüler zaman zaman bu künkleri de ortaya çıkarmışlardır. Tepeden bakıldığında içinden künklerin geçtiği kanalın kabarıntısı da seçilmekte ve bu su yolunun sûrun içine doğru gittiği görülmektedir. Bu yoldan sûrun dışında ayrılan bir kol başka bir bina yıkıntısına doğru uzanmaktadır. Birkaç yıl kadar önce yapı taşı arayan köylüler hamama

¹⁰ Ziyaretim esnasında bu basamaklar da yağmurların getirdiği toprakla örtülmüştü.

¹¹ R. D. Barnett, *Iraq*, XII, s. 13 v. d.; aynı müellif *Iraq* XVI, s. 3 v. d.

¹² *Bellekten* XXV, 1961, s. 278-280. Arin-Berd'de keşfedilen mabed için bk. B. Piotrovsky ve K. Ohanesian, *Die Ausgrabungen in Arin-Berd und Karmir-Blur*, s. 6 (XXV. Int. Orient. Kongress, Moskau, 1960).

^{12a} [Anzavurtepedeki mabed ve buradan çıktığı söylenen bronz bir arslan heykeli için bk. Yusuf Boysal, *Bellekten*, XXV, 1961, s. 199 v. d.]

¹³ Bu hususta bk. s. 143 v. d.; C. A. Burney, *An. Stud.* X, s. 192-194.

¹⁴ Orada bulunduğum esnada çukur yağmur suları ile dolu idi. Defineciler burada da toprağı eşelemişler, 3 m. kadar derine inmişler, fakat birşeyler bulamamışlardır.

¹⁵ Halk arasındaki bir rivayete göre toprak yığını Anzavur'un mezarıdır; krş. Burney, aynı makale, s. 192 v. d.

¹⁶ Bugünkü Patnos'un suyu, *Kumocağı* denen yerdeki aynı kaynaktan gelmektedir.

benzeyen bu binanın taşlarını çıkarmışlardır. Temelleri kısmen ortada duran bu harabe halk arasında *hamam* olarak anılmaktadır.¹⁷

¹⁷ Herhalde, zeminin tabiatı sebebiyle, ne Anzavurtepe'de ne de bu tepe eteğinde sarnıç (Urartuca *igie*) yoktur. Patnos'tan 20 km. kadar güney batıda bulunan Bostankaya'da açık bir sarnıç bulunmaktadır (bu yer hakkında son olarak C. A. Burney, *An. Stud.* X, s. 194-196'da yazmıştır). Burada bulunmuş olan bir kitabeden (HChI 39) hem Bostankaya kalesinin hem de sarnıç'ın Menua tarafından inşa edildiklerini öğreniyoruz. 1960 yazında Çaldıran ovasında yaptığım bir araştırma gezisinde, Çaldırandan 15 km. kadar doğuda, Alikelle Dağı eteğinde bir kaya müstahkem mevkiî gördüm. (Çaldıran hakkında bk. Burney, *An. Stud.* X, s. 182-183). *Kubik harabeleri* denen bu yer, Alikelle köyünün iki kilometre kadar batısındadır. 10 m. kadar yüksek olan kayaya (Res. 2) üç taraftan, oyulmuş merdivenlerle çıkılabilir. Kayanın güneye bakan yüzünde oldukça derin bir niche bulunmaktadır. Bu, herhalde bir kitabe için hazırlanmış, fakat buraya kitabe yazılmamıştır (Res. 3). Yukarıda, kayanın kenarında bütün cephelerini dolaşan, tesviye edilmiş bir sath görülmektedir. Bu, herhalde bu neviden diğer kaya anıtlarında görüldüğü veçhile, kenara inşa edilecek bir duvar için hazırlanmıştır. Yukarıda bahsolunan sarnıç, üstte, kayanın güney kenarına yakın bir noktada 4-5 m. kadar derinlikte olup içeri, kayaya oyulmuş birçok basamak merdivenle inilmektedir. (Res. 4). Kayanın tabanı, sonuncu basamak merdivenden iki metre kadar aşağıda bulunmaktadır.

Kayanın seçilişi, üzerinde meydana getirilen basamak, duvar için kenar platformu, sarnıç, kitabe yeri (niche) v.s., ve bunların işlenişi, burasının bir Urartu eseri olduğunuda şüphe bırakmamaktadır. Ancak gerek kayanın daha etraflı bir şekilde incelenmesi gerekse onunla ilgili Urartu iskân yerinin bulunması gelecek çalışmalara bırakılmıştır.

Kayanın önünde zengin bir islâm mezarlığı bulunmaktadır. Mezarlar üzerindeki koyun ve at heykellerinden (Res. 5-6) bu mezarlığın Karakoyunlu'lara (1352-1467) veya sonradan bu bölgeyi ele geçiren Akkoyunlu'lara (1340-1500) ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu devletler için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri*, 1937, s. 58-69; Mükrimin Halil Yinanç, 'Akkoyunlular', *İslâm Ansiklopedisi*, 1940, cüz 4, s. 251-270; Faruk Sumer, 'Karakoyunlular', *İslâm Ansiklopedisi*, 1953, cüz 58, s. 292 - 305).

Heykeller, bilhassa harp teçizatını ihtiva eden stilize edilmiş at heykelleri devrin sanatı ve etnografyası hakkında kıymetli birer belgedir. Buradan çıkarılmış bir at ve bir koyun heykeli, Vandaki Tuğay bahçesine götürülmüştür. Çaldıranda Tabur karargâhının bahçesinde bir koyun, harabenin doğusundaki Yaykılıç hudud bölüğü bahçesinde bir koyun ve bir at heykeli (Res. 5) muhafaza altındadır.

Bu mezarlıkta üstuvani bir beden ve konik bir üst kısımdan ibaret dört kümbet te bulunmaktadır. Kümbetlerden ikisi çok harap durumdadır. Diğer ikisinin de dış taş kaplamaları sökülmüştür.

Mezarlığın arkasında yükselen Alikelle dağı üzerindeki muhteşem kale de ayrıca incelenmeğe ve muhafaza edilmeğe muhtaçtır.

II. Urartu kiralılarının Patnos'ta inşa ettirdikleri yapılar hakkında yazılı kaynaklardaki bilgiler

Patnos'ta bulunmuş olan HChI 5 b kitabesinden, I. Sardur'un oğlu İşpuini'nin (M.Ö. 824-806) burada birtakım binalar yaptırdığını öğrenmekteyiz. Ancak kitabenin, inşa edilen yapıların mahiyetinden bahseden yeri kırılmış bulunmaktadır. Bu kırık yerde, gene İşpuini tarafından yazdırılmış, fakat başka bir yerde bulunmuş diğer bir kitabeye¹⁸ göre, Patnos'ta bir É ("tapınak") ve bir *burganani* (bk. s. 144) yaptırıldığından bahsedildiği kabul edilmiş¹⁹ ve HChI 5 b I'in son satırı [... *ú-i gi-e-i*] *ši-du-a-ri*, "[[şimdiye kadar burada) hiçbir şey] bina edilmemişti", şeklinde tamamlanmıştır. Bu yerden Patnos'ta ilk defa inşaatta bulunan kiralının İşpuini olduğu anlaşılmaktadır.

Patnos'ta bulunmuş olan Urartuca diğer kitabelerden İşpuini'nin oğlu Menua (M.Ö. 805 - 790) zamanında da burada devlet inşaatının devam ettiğini öğreniyoruz. Nitekim HChI 53 c ve d²⁰ kitabelerine göre Menua bu yerde bir tapınak (É) yaptırmıştır. Ancak Patnos'ta, birisi İşpuini tarafından, diğeri Menua tarafından yaptırılmış iki ayrı tapınak mı bulunduğunu, yoksa bu iki kiralının bahsettiği tapınağın Anzavurtepedeki aynı tapınak mı olduğunu gelecekteki çalışmalar gösterecektir.

Anzavurtepe mabedinde bulunduğunu kaydettiğimiz yeni kitabelerden acaba bu mabed ve Patnos'taki diğer yapılar hakkında neler öğreniyoruz? Bu soruya cevap vermek için Patnos civarında bulunan kadim Urartu şehrinin (bk. alnot 37) adının bu kitabelerde geçip geçmediğini tesbit etmek gerektir. Anzavurtepe kitabelerinin konusu esas itibarıyla Menua'nın harp seferleri ise de tapınak odasının (cella) içinde bulunan -ve birbirinin duplikatı olan- iki kitabede de ilk iki satırda Menua, Aludiri şehrinde Haldi-Kapıları (⁴*Haldinili KÁ*) ve bir kale (É.GAL) yaptırdığını bildirmektedir (bk. s. 149, 156). Aludiri acaba Patnos civarında Giriktepe'de bulunan Urartu şehrinin ozamanki adı mıdır? Anzavurtepede tapınağın güney duvarında, dışta, kapının sağında bulunan kitabede (s. 156, No. 3),

¹⁸ HChI 5 a.

¹⁹ HChI, s. s. 38.

²⁰ Bu kitabeler Van Müzesinde bulunmaktadırlar. Buluntu yerleri ve bunlar hakkındaki literatür için bk. König, HChI, s. 11.

sadece, Menua'nın Aludiri şehri için bir kale ve Haldi-Kapıları yaptırdığı anlatılmıştır. Kitabenin bulunduğu yer, ve şehir adının zikredilmesi Aludiri şehrinin Patnos civarında aranması gerektiği, ve adı geçen yapıların da bu şehir için inşa edildiği hakkında kuvvetli bir delil olarak alınabilir. Eski adları, mahallinde bulunmuş kitabelere göre tesbit edilmiş olan ^{URU}Tuşpa-URU = Van, ⁴Teişebaini-URU = Karmir Blur, ^{URU}Şebeteria = Palu gibi Urartu şehirlerine bu suretle ^{URU}Aludiri = Patnos yakınında Giriktepe de katılmış olacaktır.

Asur Kralı Sargon'un M.Ö. 714'te Van Gölü çevresine yapmış olduğu, 'Sekizinci Sefer' olarak anılan büyük seferini anlatan kitabede adları sayılan ve "... olan denizin (herhalde Van Gölü) kıyısında ve yüksek dağların eteğinde" bulunduğu bildirilen otuz kadar şehir arasında zikredilen *Al-bu-ú-ri* şehrinin ^{20a} Anzavurtepe kitabelerindeki Aludiri şehri ile aynı olup olmadığı hususunu şimdilik bir yana bırakalım.

Urartu kitabelerinde çok geçen ve "Tanrı Haldi Kapıları" denilen kutsal yerler, ileri sürüldüğü gibi,^{20b} ağaçtan yapılmış ise, Patnos'ta Menua'nın yaptırdığı böyle bir kutsal yerin bugüne kadar dayanamayacağı şüphesizdir. Fakat Anzavurtepe eteğinde bulunan sûrun (bk. s. 137) Menua tarafından yaptırılmış olan kale (É.GAL) olduğu kesinliğe yakın bir ihtimalle kabul edilebilir.

Bu sûr, içinde bulunduğunu zannettiğimiz *burganani* denen devlet veya mabed ahırlarını ve tepedeki tapınak ve bununla ilgili tesisleri korumaya yaramış olmalıdır. (bk. s. 144 v.d.).

Dikkate şayandır ki Anzavurtepedeki tapınak kitabelerinde bu tapınaktan veya yaptırılışından herhangi bir şekilde bahsedilmemiştir. Fakat Patnos'ta daha önce bulunmuş ve yayınlanmış olan "değirmen taşı" biçiminde taşlara yazılmış HChI 53 c ve d kitabelerine (bk. altnot 20) göre Menua'nın burada bir tapınak yaptırmış olduğunu evvelce kaydetmiştik. Bu yazılı taşların çok önce Anzavurtepe mabedinden çıkarılmış olması muhtemeldir.

Patnos'ta bulunan ve Werner tarafından yayınlanmış olan başka bir kitabede de ²¹, gene Menua zamanında burada yapılan inşaattan

^{20a} Thureau-Dangin, *Huitième Campagne de Sargon*, st. 285-286.

^{20b} König, HChI, s. 234.

²¹ Rudolf Werner, JCS 8, s. 97, Abb. 3; König, WZKM 52, 1953-55, s. 302,

söz edilmektedir. Ancak inşa edilen binanın mahiyetinden bahsedildiği noktada kitabe kırılmıştır. Kitabede işaretlerin büyükçe aralıkla yazıldığı kabul edilirse kırık olan üçüncü satır şöyle tamamlanabilir: [*i-ni É*] *ši-di-iš-tú-ni*, “[*(Menua)* bu tapınağı] inşa etti”. Bu takdirde taş, herhalde, Anzavurtepedeki tapınağa ait bir inşaat kitabesidir. Kırık olan satır Werner’in teklif ettiği gibi²² [*i-ni É.GAL*] *ši-di-iš-tú-ni*, “[*(Menua)* bu kaleyi] inşa etti” şeklinde de tamamlanabilir, ki bunun için yeter yer vardır. Bu tamamlama doğru ise taş, Anzavurtepe eteğindeki sūra ait bir inşaat kitabesini ihtiva etmiş olmaktadır.

Tapınağın, İşpuini ve oğlu Menua'nın müştereken hüküm sürdükleri devirde (M.Ö. 815-806) yapıldığını gösteren bazı işaretler de vardır. Baba-oğul iki kırılın müşterek idareleri zamanında yapılan binaların inşaat kitabelerinde umumiyetle her iki kırılın da adı geçer. Fakat bazı kitabelerde başta heriki kırılın adı zikredilmişse de devamında fiil tekil formundadır (HChI 7 II; 8; 12 II). Bu suretle binayı asıl yaptıranın İşpuini olduğu ifade edilmiş olmaktadır (König, HChI, S. 57, not 4). HChI 10 kitabesindeki birinci yazılıшта, yaptırılmış olan (Haldi-)Kapı(sı)nın İşpuini tarafından inşa ettirildiği zikredildiği halde, aynı kitabe üzerinde, aynı metnin ikinci defa yazılışında İşpuini ve Menua tarafından inşa ettirildiği kaydedilmiştir. Bu ikinci tahririn sonradan Menua tarafından ilâve ettirildiği anlaşılmaktadır (König, HChI, S. 53, not 1 a). Patnos'ta bulunmuş olan HChI 53 c ve d kitabelerinde ise Menua babası İşpuini'nin adını zikretmeksizin, mabedi kendisinin yaptırdığını bildirmektedir.

İşpuini'nin HChI 10 kitabesinde birinci yazılıшта tapınağı yaptıranlar arasında oğlu Menua'dan bahsetmemiş olması, bu binaların yaptırıldığı tarihte Menua'nın henüz idareye iştirak etmeyecek kadar küçük yaşta olmasından, veya bu binaların, Menua'nın babasıyla birlikte idareye başladığı ve yazıcıların henüz ikisinin adını bir arada yazmağa alışmamış oldukları ilk yıllarda yaptırılmış olmasından ileri gelse gerektir. Ne sebeble olursa olsun, babasının Menua'nın adını yazdırmamış olması, Menua'yı, babasının ölümünden sonra ya aynı kitabeye kendi ismini ilâve etmeğe (HChI 10)

Abschnitt 6. Henüz daha Patnos'taki mezarlıkta beklemekte olan taşın ölçüleri: uzunluk 70 sm., genişlik 43 sm., satır çizgileri arasındaki mesafe 5 sm. (st. 1, 4) veya 5,5 sm. (st. 2-3, 5-7). Bu taşın şeklinin incelenerek, ait olduğu binanın neresinde bulunduğu tesbiti de önemlidir.

²² JCS 8, s. 96.

veya Patnosta İşpuini tarafından yazdırılan tapınak inşa kitabesi HChI 5 b'de olduğu gibi, babasının bu kitabesini büsbütün çıkartarak, yerine koydurduğu yeni kitabelerde (HChI, 53 c, d) binanın kendisi tarafından yaptırıldığını ileri sürmeğe sevketmiş gibi görünmektedir. Gerçekten de Anzavurtepedeki bu tapınak İşpuini'nin bahsettiği tapınak ile aynı ise, Menua'nın HChI 53 c ve d kitabelerini bu binaya sonradan koydurduğunu kabul etmek lâzım gelecektir.^{22a}

Anzavurtepedeki tapınak acaba hangi Urartu tanrısı için yaptırılmıştır? Yukarda zikredilen, Patnosta ele geçmiş inşaat kitabelerinde bu binadan sadece É (“tapınak”) olarak bahsedilmekte olup ne Urartu panteonunda baş tanrı Haldi ile ne de başka bir tanrı ile ilgili olduğu ifade edilmemiştir. Buna karşılık, Urartu kraları yaptırdıkları KÁ (“kapı”)²³, susi (“kutsal yer, çadır”)²⁴ gibi kutsal yapıları muayyen bir ulûhiyet için inşa ettirdiklerini belirtmişlerse de, şimdiye kadar hiçbir inşaat kitabesinde É ideogramı ile hiçbir tanrı adı bir arada geçmemiştir.

Asur devletinin bir vasali olan, fakat daha ziyade Urartu tarafını tutan Muşaşir kralı Urzana da Muşaşir şehrinde bulunan meşhur tapınaktan, bir Asur saray memuruna yazdığı mektupta, sadece *bîi ili* (“tanrı evi”) olarak bahsetmiştir.²⁵ Bu mabedin Urartu baş tanrısı Haldi'nin tapınağı olduğunu ancak, Muşaşir'i M.Ö. 714'te zapteden ve tapınağı tahrip eden Asur kralı Sargon'un ‘Sekizinci Sefer’ini anlatan tarihî kitabesinden anlamaktayız.²⁶

^{22a} Mabed odası içinde kitabeleri ihtiva eden üst sıradaki taşların üst kenarlarında boydan boya uzanan çukur bir nevi oluk vardır. Yazısız olan taşlarda böyle birşey yoktur. Bu oluk, belki de, yazılı taşların diğerleri ile aynı zamanda hazırlanmadığı, diğerlerinin oluksuz oldukları nazarı itibara alınmadan başka bir yerde hazırlanıp, sonradan Menua tarafından Cella'ya konduğu lehinde tefsir olunabilir.

²³ König, HChI, s. 54, not 2; 190; 235; Götze, *Kulturgeschichte des Alten Orients, Kleinasien*, 1957, s. 197.

²⁴ König, HChI, s. 200; 239.

²⁵ V R 54, No. 1 = Harper, *Letters* 409, st. 12.

²⁶ Bu seferi anlatan metnin 334-343 üncü satırlarının transkripsiyonu aşağıdadır. Bu, Assur 17681 g = VAT 8698 c (Weidner, AfO 12, Levha XI; s. 146), büyük metin (Thureau-Dangin, *Huitième Campagne*), st. 339 v.d. ve KAH II 141: 334 v.d. dan terkip edilmiştir:

334. [ú šú-ú Ur-za-na x x x x a]-ka-ma gir-ri-a e-mur-ma [x x x x]-pi ar-hi(!)-i [š x x x x x x x x]

Anlaşıldığına göre, Urartu inşaat kitabelerinde É ("tapınak") olarak bahsedilen kutsal yer baş tanrı Haldinin tapınağıdır. Bu bakımdan Anzavurtepedeki mabedin de bir Haldi tapınağı olduğu kabul edilebilir. Ancak bu gibi mabedlerde diğer Urartu tanrılarında da ibadet edildiği, kurbanlar sunulduğu bilinmektedir. Muşasir'deki Haldi mabedinde Haldi'nin karısı *Bagbartu* (veya *Bagmaštu*) tebci edildiği gibi²⁷ Haldi için yaptırılan bir *susi*'de tanrı *Uarubani*'ye de dua edilmekte (HChI 8) ve (Haldi için yaptırılmış olan) bir KÁ'da Urartu panteonunun başlıca tanrılarında kurbanlar sunulmaktadır (HChI 10).

Birçok misallerden bilindiği gibi Urartu kaleleri, çoğunlukla, düşman için erişilmesi güç, fakat hücumlara karşı korunması kolay olan sarp tepelere yapılmıştır.²⁸ Buna mukabil Anzavurtepe eteğindeki sûr (s. 129, 132 v.d.) oldukça düz bir arazide bina edilmiştir. Bundan başka güney doğu ve güney batı uçları tepeye dayandıkları noktalarda korunma bakımından birhayli yetersiz gibi görünmektedirler. Bir saldırı anında bu iki uçtan saldırganın içeri girmesini engelleyecek halde değildirlen. Bu bakımdan sûr içinde ve dışında temelleri görünen

335. [x x x x x x x x] 'x' ma na 'x x' ma (veya lu) ú-ma-aš(!)-še-ir(!)-ma
nišēme[š-šú ša] ú-dan-ni-nu [x x x x x x x x x x]
336. [..... ur-ḫi ú-ša]-ar-di-ma a-na al[Mu-ša-šir] šu-bat šarru-ti-šu šu-bat
ilHal-di-[a ili-šu lu al-lik]
337. [x x x x x x x x mātUr]-ar-ḫi a-na paḫ gim-ri-šu ša el šá-a-šú i-na šá-ma-mi
ú qa-q-a-ri la i-du-ú [bēla ša-na-am-ma]
338. [x x x it]-ti-šu [x x x x x x] ša ul-la-nu-uš-šu iḫaḫtu ú a-gu-ú la in-na-áš-šu-ú
si-mat ri-é-[ú-ti māti]
339. [x x x m]al-ku rē'i nišēmes mātU[r]-a[r-ḫi ší-i]m-tú ub-ba-lu-šu-ma a-a-um-ma
i-na lib-bi mārēmes-šú ša-bi-tu iskussi-šú
340. [šu-ú] hurāša ú kasha mimma aq-ru ni-šir-te ekal-li(m)-šu i-na alMu-ša-a-šir ma-ḫar
ilHal-di-a ú-še-re-bu-ma i-qi-šu qi-šá-as-su
341. [alpēm]eš kab-ru-ti immerēmes ma-ru-ti a-na la ma-ni ma-ḫar-šu i-naq-qu-ú a-na
gi-mir āli-šu i-šak-ka-nu ta-[k]ul-tu
342. [ú] ilHal-di-a il-šu agá be-lu-ti ip-pi-ru-šu-ma ú-ša-aš-šú-šú iḫaḫta šarru-ti
mātUr-ar-ḫi ú nišēmes-šú i-n[am-bu]-ú šum-šu
343. [eli] āli šú-a-ti ri-gim um-ma-ni-ya rabī-tu ki-ma ilAdad ú-ša-aš-gi-im-ma a-ši-bu-
u[t-s]u mit-ḫa-[riš x x x ú-la-a]m-mi

²⁷ Thureau-Dangin, *Huitième Campagne de Sargon*, st. 368.

²⁸ Urartu kaleleri hakkında bk. C. A. Burney, *An. Stud.* VII, 1957, s. 3 v.d.; aynı müellif, *An. Stud.* X, 1960, s. 177 v. d.

tesislerin, İşpuini tarafından inşa ettirilmiş olan (HChI 5 b II de tamamlanmış bulunan) *burganani* olması akla gelmektedir.

Muşaşir'de İşpuini tarafından yaptırılmış olan *burganani*'nin, hayvan sürüsü ile ilgili olduğu kesin olarak söylenebilir.²⁹ Urartu kitabelerinde *burganani* terimi dört metinde geçmektedir. Bunlardan üçü İşpuini tarafından ya "bina edilmiş"³⁰, yahut "(taştan) inşa edilmiş"³¹ tir. Dördüncüsü hakkında ise, (yeri) İşpuini ve oğlu Menua tarafından "tesbit edilmiş"³² denmektedir. Bir kiral tarafından "bina edilmiş" olduğuna göre *burganani*'nin, içinde hayvanların barındığı, bakıldığı ve tanrılara kurban olarak yetiştirildiği bir devlet veya mabed ahırı olması muhtemeldir (krş. Köniğ, HChI, s. 48; 179; 235). Böyle bir müessesenin otlağa da ihtiyacı olduğu şüphesizdir.

İşpuini tarafından yaptırılan tapınak Anzavurtepe üzerinde veya buna yakın bir yerde ise, bu tepe eteğinde sûr içinde ve dışındaki tesislerin İşpuini tarafından yaptırılmış olan *burganani* olması çok muhtemeldir. Aşağıdaki gözlemler de bu ihtimali destekler mahiyettedir:

a) HChI 9 kitabesinde § 11'den Muşaşir'de inşa edilmiş olan *burganani*'nin Haldi kapısı denen kutsal yere giden yolun üzerinde ve bu kutsal yerin dışında olduğu anlaşılmaktadır.³³ Muşaşir'deki bu durum ile Anzavurtepe üzerindeki Haldi tapınağı ve bu tepenin eteğinde tapınağa giden yol üzerinde ve tapınağın dışında bulunan sûr içinde ve dışındaki tesislerin durumu karşılaştırılabilir.

b) Yukarda s. 137'de zikredilen açık su deposu ve onunla ilgili yeraltı su kanalı da burada hayvan barındırıldığına ve tesislerin devlet veya mabed ahırı olduğuna bir işaret olarak kıymetlendirilebilir.

c) Anzavurtepede yeni bulunmuş olan ve burada zahire depo edildiğini bildiren iki kitabe de faraziyemizi kuvvetlendirmektedir. Kitabelerden birisi (s. 157, No. 4) defneciler tarafından Anzavurtepenin güney yamacında sûrla çevrili sahada satıhta bulunmuştur.

²⁹ HChI 9 § 9-11. Bu kitabede I § 9'da *burganani*'nin Asurca karşılığı kılınıştır.

³⁰ *ši-di-iš-tü-ni*, "bina etti", HChI 5 a II; 5 b II (*burganani* tamamlanmıştır).

³¹ HChI 9 § 10 z[a?-d]u?-ni-i; krş. F. W. Köniğ, HChI, s. 43, not 1.

³² *te-ru-ni*, HChI 10 VII; *ter(u)*- için bk. Köniğ, HChI, s. 204.

³³ Köniğ, HChI, s. 48 § 11; 235.

Bunda Urartu kralı Menua'nın oğlu I. Argiştî'nin (M.Ö. 789-766) bir ambara 32045 *kapi* (ölçek) zahire doldurduğu bildirilmektedir. İkinci kitabe de aynı defineciler tarafından tapınak içinde bulunmuştur (altnot 6, h). Bunda I. Argiştî'nin oğlu III. Sardur'un (M. Ö. 765-753) bir ambara 17020 *kapi* (ölçek) zahire depo ettiğini öğreniyoruz (s. 158, No. 5). Evvelce Patnosta ele geçmiş ve yayınlanmış bulunan, III. Sardur'un 18450 *kapi* zahireyi bir ambara yerleştirdiğini bildiren HChI III a kitabesinin de Anzavurtepenin bu bölgesinde ele geçtiği anlaşılmaktadır.

Doğu Anadolunun bu yüksek yaylalarında kışlar karlı, şiddetli ve uzun sürdüğünden Urartu kraları kışlık ihtiyaçlara cevap vermek üzere muhtelif yerlere zahire depo etmek adetinde idiler.³⁴ Bu zahireden bir kısmının, herhalde, *burganani*'de beslenen mabed hayvanlarının yem ihtiyacını da karşıladığı düşünülebilir.

İncelediğimiz bu tesisler Patnosta İşpuini tarafından kurulmuş olan *burganani* ise, bunun, İşpuini'den III. Sardur'a kadar en az dört nesil kullanıldığı da anlaşılmaktadır.

Muşaşir'de yaptırılmış olan *burganani*'de beslenmekte olan hayvan sayısı hakkında, Urartuca-Asurca olarak iki dille kaleme alınmış olan Kel-i-Şin kitabesinden bilgi edinilmektedir. Bu kitabeye göre mezkur *burganani*'de 22600 hayvan (sığır, koç ve koyun) barınmakta idi.³⁵ Zengin otlakları bulunan Patnos'taki *burganani*'nin de çok sayıda hayvan ihtiva ettiği kabul edilebilir..

Sûrun mimarisinin ve ölçülerinin³⁶ delâlet ettiği üzere, bu, hem ahırları hem de mabed ve müçtemilâtını korumağa hizmet etmiş olsa gerektir. Bu konuda kesin sonucun ancak burada yapılacak kazılardan sonra alınacağına da işaret etmek yerinde olur.

Anzavurtepedeki mabed, sûr v.s. ile ilgili Urartu şehri (Aludiri, s. 139 v. d.), buradan 6 km. kadar uzakta Giriktepe ve etrafındaki düzlükte gömülü olsa gerektir.³⁷

³⁴ Krş. König aynı eser, s. 161, not 14.

³⁵ HChI 9 § 8-10; krş. König, aynı eser, s. 48 § 9.

³⁶ Bu hususta bk. C. A. Burney, *An. Stud.* X, 1960, s. 192.

³⁷ Giriktepe, Patnos'un takriben dört kilometre kadar güneyinde 10-15 metre yüksekliğinde bir hüyükür. Burada gömülü kadim şehrin büyük kısmı hüyüğü çevreleyen düzlükte bulunmaktadır. Hüyüğün Urartu üslubunda bir surla çevrili olduğu, doğu yönünde yer yer görülen sûr kalıntısı taşlardan anlaşılmaktadır.

III. Menua'nın tahta geçmesinden sonraki ilk yıllarda Urartu devletinin güney doğu ve güney batısındaki tarihî olaylar

Anzavurtepede mabed odası içinde bulunan çivi yazılı Urartuca metin esas itibariyle Menua'nın, babası İşpuini'den sonra tahta geçmesini (M.Ö. 805) takiben baş gösteren Şatirû ve Alzi memleketlerindeki isyanın bastırılmasını anlatmaktadır. İlk isyan Şatirû memleketinde olmuştur. Bu ifade Şatirû'nun daha önceden Urartu devletinin hakimiyetine geçtiğini göstermektedir. Şatirû memleketi büyük bir ihtimalle, Urartu'nun güney doğusuna düşmektedir (Metin No. 1: 15 v.d.; No. 2: 13 v.d.). Menua, isyan bölgesinde Huradinaku, Gidimaru ve Tarzu'anana şehirlerini ele geçirerek seferini Buştı ve Malmali memleketlerinde durdurmuştur. Bunlardan Buştı'nun, Parsua memleketinde olduğu Asur kaynaklarından bilinmektedir (s. 153). Şu halde Menua bu Şatirû seferinde, daha önceki kırılların ulaşamadıkları yerleri de zaptederek (No. 1: 17 v.d.; No. 2: 15 v.d.) Urartu sınırlarını Parsua memleketine kadar uzatmıştır. Parsua'nın Urumiye Gölünün batısında³⁸ veya güneyinde³⁹ olduğu kabul edilmektedir.

Civar köylüler hüyükün üstünde ve etraftaki tarlalardan taş çıkarmaktadırlar. Bu maksatla açılan yerlerde bir takım binaların kalıntılarına rastlanmıştır. Harabenin batısında bir su kanalı kenarında siyah taştan bir heykel kaidesi (Res.7) bulunmaktadır (1,35 × 1,30 × 0,45 m.). Taşın ortası heykelin geçmesi için dört köşe şekilde (0,35 × 0,44 m.) arka yüze kadar delinmiştir. Buna yakın olarak aynı neviden iki heykel kaidesi daha görülmektedir. Köylülerin söylediklerine göre, civarda, yalnız, Patnos'un kuzey batısındaki Mozalan köyü yakınında bu neviden siyah taş çıkarılan bir ocak vardır.

Hüyükün güneyinde köylüler taş çıkarmak için iki yeri kazmışlardır. Batıda yapılan kazıda 2,50-3,00 m. kadar derine inilmiştir. Burada çok iyi korunmuş bir binanın medhalini ortaya çıkarmışlardır (Res. 8). Kerpiçten yapılmış olan bina yangın neticesi harap olmuşsa da kapının etrafında parlak kırmızı boya kalıntılı seçilmektedir. Binanın önünde bulunduğu anlaşılan avludan köylülerin *sal* dedikleri düz taşlar çıkarılmıştır (Res. 9). Bu taşların kenarlarında bir parmak genişlikte kırmızı bir çizgi vardır. Takriben 20 metre kadar batıda yapılan başka bir kazıda 40 sm. derinden bronzdan bir boğa başı ve bronz bir kazanın(?) parçaları bulunmuştur. Boğa başının alnı üstünden burun ucuna kadar uzunluğu 5,5 sm., boynuzları arasındaki açıklık 8 sm. dir. Kulakları yoktur. Bu baş Van Müzesine teslim edilmiştir.

³⁸ G. G. Cameron, *History of Early Iran*, 1936, s. 142-146. Krş. E. Forrer, *Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches*, s. 90: "Da aber nach Angabe der verschiedenen Feldzüge Parsua unmittelbar östlich des hohen Gebirgskammes östlich von

Buştu ve Barşua (= Parsua) memleketlerinde Menua'nın oğlu Argiştı de fütuhatta bulunmuştur.⁴⁰ Gerek Menua, gerekse oğlu Argiştı bu seferlerinde, dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Asur devletinin eline düşmüş olan bu bölgeyi, bu yüzyılın sonlarına doğru Asur'un zayıflamasından faydalanarak ele geçirmeğe çalışmışlardır.

Urumiye Gölünün güney Doğusunda, Mianduâb yakınındaki Taştepe'de bulunan bir Urartu kaya yazıtından (HChI 17) anlaşıldığına göre, Menua, hakimiyetini Mana memleketindeki (HChI 17 I) Taştepe bölgesine kadar uzatmıştır. Bu Mana seferi, Anzavurtepe mabed kitabesinde geçen Şatirû seferinden önceye düşse gerektir. Diğer bir Urartu kitabesi olan HChI 16'da da herhalde, Menua'nın aynı Mana seferinden söz edilmektedir (ibid. III, VIII). Bu son kaynağa göre Menua, aynı yılda batıya da dönerek, Malatya⁴¹ yakınında birtakım yerleri elde etmiş (ibid. V) ve seferini Hatti memleketine kadar uzatarak, Asur devletinin elinde bulunan⁴² Alzi memleketini de zaptetmiştir (ibid. IX).⁴³ Bu olaydan kısa bir zaman sonra mabed kitabelerinden anlaşıldığına göre (No. 1: 22; No. 2: 20), Harput civarında bulunması muhtemel olan Alzi memleketinde,⁴⁴ Menua'nın Şatirû isyanı ile meşgul olmasından istifade edilerek, Urartu hakimiyetinden kurtulma teşebbüsünde bulunulmuştur. Fakat Menua Şatirû isyanını bastırdıktan sonra zaman kaybetmeyerek Alzi'ye de koşmakta gecikmemiş, buradaki isyanı yatıştırdığı gibi, Alziye komşu olduğu anlaşılan Şaşnû memleketini de zaptetmiştir. Bu defa aynı bölgede bulunan Quţume şehrinde bir de müstahkem mevki inşa ettirmiştir (Metin No. 1: 25-26; No. 2: 25).

Menua'nın, Elazığ ilinde Palu'da (Urartu devrindeki adıyla Şebeteria'da⁴⁵) bulunan bir kitabesinden (HChI 25) onun, Muş-

Zamua gesucht werden muss, kommt für Parsua nur das Gebiet um Sihna, das Tal des Kyşlak-Su, in Betracht".

³⁹ König, HChI, s. 177.

⁴⁰ Bk. König, aynı eser s. 177 KURBarşuai; s. 179 KURBuştı.

⁴¹ König, aynı eser, s. 58, not 4.

⁴² E. Forrer, *Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches*, s. 30; aynı müellif, RLA I s. 88 v.d.

⁴³ A. Götze, *Kulturgeschichte*², 1957, s. 192, not 7.

⁴⁴ E. Forrer, *Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches*, s. 29: "Alzi umfasste also besonders die Ebenen östlich von Harput und Mezre".

⁴⁵ König, HChI, s. 64, not 4.

Palu-Muratçayı üzerinden batıya Malatyaya kadar ilerleyip bu şehrin kiralını haraca bağladığını (HChI 25 IV) öğreniyoruz. Muştta bulunan HChI 27 ve 28 kitabeleri de Menua'ya Alzi'yi kazandıran ilk seferde yazılmış olsa gerektir. Menua'nın yukarıda temas edilen HChI 16 kitabesine (VII-IX) göre Alzi'ye yapılan ilk sefer, Mana seferinden sonraya düşmektedir. Şu halde Menua'nın Mana memleketine yaptığı sefer ise, evvelce de işaret edildiği gibi, Şatirû ve Alzi isyanlarından önceki bir tarihe tesadüf etmektedir.

V. Anzavurtepede yeni keşfedilen Urartu kitabeleri

Anzavurtepede bulunan mabed kitabeleri ile diğer iki kitabe hakkında da yukarıda s. 136'da gerekli izahat verilmişti. Aşağıda bu kitabelerin transkripsiyon, tercüme ve gerekli olan hususlarda filolojik izahı yapılmıştır.

1 ve 2 numaralı metinlerin birbirinin duplikatı olduğunu belirtmiştik. Gerçekten bunlar metin ve muhteva bakımından birbirinin tıpkısı olup aralarındaki fark sadece bazı kelimelerin yazılışına inhisar etmektedir.⁴⁶ No. 1'de 1-13 üncü satırlar tapınak odasının doğu

⁴⁶ Birbirinin duplikatı olan 1 ve 2 numaralı metinler arasında yazılışa ait farklar şunlardır :

Metin No. 1	Metin No. 2
St. 14 <i>ḫa-u-ni, ḫa-a-ú-ni</i>	St. 12 <i>ḫa-ú-ni</i>
21 <i>ḫa-ú-ni</i>	18 <i>ḫa-a-ú-ni</i>
24 <i>ḫa-ú-ni</i>	23 <i>ḫa-u-ni</i>
14 URU <i>Hu-ra-di-na-ku-u-ni</i>	12 URU <i>Hu-ra-di-na-ku-ú-ni</i>
17 URU <i>Hu-ra-di-na-ku-ú-ni</i>	15 URU <i>Hu-ra-di-na-ku-u-ni</i>
21 URU <i>Hu-ra-di-na-ku-ni</i>	19 URU <i>Hu-ra-di-na-ku-ú-ni</i>
14 URU <i>Gi-di-ma-ru-ú-ni</i>	12 URU <i>Gi-di-ma-ru-ni</i>
15 KUR <i>Ša-ti-ru-ú-i</i>	13 KUR <i>Ša-ti-ru-u-i</i>
15 URU <i>Tar-zu²a-a-na-na-ni</i>	13 URU <i>Tar-zu²a-na-a-na-ni</i>
15 KUR <i>Bu-uš-tú-ú-e</i>	14 KUR <i>Bu-uš-tú-u-e</i>
18 <i>qa-ab-qa-ar-šu-ú-tú-ú</i>	15 <i>qa-ab-qa-ar-šu-u-tú-u</i>
21 <i>mIš-pu-u-i-ni-e-ḫi-ni-e</i>	18 <i>mIš-pu-ú-i-ni-e-ḫi-ni-e</i>
23 <i>mIš-pu-u-i-ni-ḫi-ni-e</i>	22 <i>mIš-pu-ú-i-ni-ḫi-ni-e</i>
22 <i>za-aš-gu-ni</i>	19 <i>za-aš-gu-ú-ni</i>
24 <i>za-aš-gu-ni</i>	22 <i>za-aš-gu-ú-ni</i>
22 <i>du-ur-ba-i-e</i>	20 <i>du-ru-ba-i-e</i>
23 <i>uš-ta-be</i> (st. 8 <i>uš-ta-a-be</i>)	21 <i>uš-ta-i-be</i> (st. 6 <i>uš-ta-a-be</i>)
26 <i>u-di-da-be</i>	26 <i>ú-di-da-be</i>
28 <i>na-ḫi-be</i> (st. 7 <i>na-ḫa-a-be</i>)	28 <i>na-a-ḫi-i-be</i> (st. 5 <i>na-ḫa-a-be</i>)

duvarı üzerindeki bir taşta,⁴⁷ 14-28 inci satırlar ise güney duvarında kapının sağına düşen kısımdaki bir taşta⁴⁸ kazılmıştır; 2 numaralı kitabe de iki ayrı taşta yazılmış olup 1-16 ncı satırlar batı duvarındaki bir taşta,⁴⁹ 17-30 uncu satırlar güney duvarında kapının solundaki bir taşta⁵⁰ yazılmıştır.

Metinlerin transkripsiyonu :

No. 1 (s. 125 - 126)

1. ^dHal-di-ni-ni uš-ma-ši-ni ^mMe-nu-a-še
^mIš-pu-u-i-ni-ḫi-ni-še ^dHal-di-ni-li KÁ
ši-di-iš-tú-a-li URU A-lu-di-ri-i-e
É.GAL ši-di-iš-tú-ni ba-du-si-i-e
5. ^dHal-di-ni-ni uš-ma-ši-ni ^dHal-di-ni-ni ba-a-u-ši-ni
^mMe-nu-a-ni ^mIš-pu-ú-i-ni-e-ḫe
i-ú LÚ a-te-i-ni e-si na-ḫa-a-be ^{KUR}Ša-ti-ru-ú-ni
du-ur-ba-i-e ma-nu ^dHal-di-ni uš-ta-a-be ma-si-ni
šu-ri-e ka-ru-ni URU Hu-ra-di-na-ku-ú-ni ka-ru-ni
10. URU Gi-di-ma-ru-ú-ni ka-ru-ni ^{KUR}Ša-ti-ru-ú-i
^{KUR}e-ba-a-ni ^dHal-di-ni ku-ru-ni ^dHal-di-ni-e
šu-ri-i ku-ru-ni ^dHal-di-ni-ni uš-ma-a-ši-ni
uš-ta-a-be ^mMe-nu-a-ni ^mIš-pu-ú-i-ni-e-ḫe
ḫa-ú-ni URU Hu-ra-di-na-ku-ú-ni URU Gi-di-ma-ru-ú-ni ḫa-a-ú-ni
15. ^{KUR}Ša-ti-ru-ú-i ^{KUR}e-ba-a-ni-i URU Tar-zu-a-a-na-a-na-ni ku-ṭu-ni
pa-ri ^{KUR}Bu-uš-tú-ú-e pa-ri ^{KUR}Ma-al-ma-li-i-e
URU Hu-ra-di-na-ku-ú-ni še-ra-a-še
MAN^{MES}-še qa-ab-qa-ar-šu-ú-tú-ú
ú-te a-i-še-e-i ḫa-a-ya-la-a-ni
20. a-ru-ni-e ^dHal-di-še ^mMe-i-nu-ú-a
^mIš-pu-u-i-ni-e-ḫi-ni-e ḫa-ú-ni URU Hu-ra-di-na-ku-ni
za-aš-gu-ni i-ku-ka-a-ni MU ^{KUR}Al-zi-e du-ur-ba-i-e

⁴⁷ Taşın ölçüleri: uzunluk: 93 sm.; yükseklik 62 sm.; satır uzunluğu: 90 sm.; yazılı yüz genişliği: 55 sm.; işaretlerin yüksekliği: 3,5 - 4 sm.

⁴⁸ Taşın ölçüleri: uzunluk: 115 sm.; yükseklik: 59 sm.; satır uzunluğu: 107 sm.; yazılı yüz genişliği: 53 sm.; işaretlerin yüksekliği: 3,5 sm.

⁴⁹ Uzunluk: 123 sm.; yükseklik: 57 sm.; satır uzunluğu: 119 sm.; yazılı yüz genişliği: 50 sm., işaretlerin yüksekliği: 3,5 sm.

⁵⁰ Uzunluk: 97 sm.; yükseklik: 56 sm.; satır uzunluğu: 95 sm.; yazılı yüz genişliği: 52 sm.; işaretlerin yüksekliği: 2,5 sm.

- ma-nu-ú-lu uš-ta-be ^dHal-di-ni ^mMe-nu-a ^mIš-pu-u-i-ni-ḫi-ni-e
 za-aš-gu-ni ^{URU}Qu-ṭu-me-e ḫa-ú-ni ^{KUR}Al-zi-e ḫa-ú-ni
 25. ^{KUR}Ša-aš-nu-ú-i-ni-i ^{KUR}e-ba-a-ni ši-di-iš-tú-ni É.GAL
^{URU}Qu-ṭu-me-e ^dHal-di-ni u-di-da-be ^{dX} ^dUTU DINGIR^{MES}-it
 qi-u-ra-ni
 ḫi-ša-ni-be ^{GAN.MES}ú-še gu-u-nu-u-i-e i-ni-e-i ^{GIS}ul-di-e
 ḫa-ni-be ^{KUR}Šu-ri-li-ḫi za-di-a-li ^mMe-nu-a-i-ni-e ir-nu-tú-ḫi-e

Tercüme :

- (1) Tanrı Haldi'nin kudreti sayesinde Menua,
- (2) İšpuini'nin oğlu, Haldi Kapılarını
- (3) inşa etti. Aludiri şehri için,
- (4) egemenlik için bir kale inşa etti.
- (5) Tanrı Haldi'nin kudreti sayesinde, tanrı Haldi'nin emri üzerine
- (6) İšpuini'nin oğlu Menua
- (7) baba tahtına oturduğu zaman Šatirû memleketi
- (8) isyan etmişti. Tanrı Haldi'ye ait (9) araba (8) sefere çıktı.
- (9) Huradinaku şehrini aldı.
- (10) Gidimaru şehrini (9) aldı. (10) Šatirû
- (11) memleketini (10) aldı. Tanrı Haldi'nin dehşeti sayesinde, Tanrı Haldi'nin
- (12) arabasının dehşeti sayesinde, Tanrı Haldi'nin kudreti sayesinde
- (13) İšpuini'nin oğlu Menua sefere çıktı.
- (14) Huradinaku şehrini (ve) Gidimaru şehrini aldı.
- (15) Šatirû memleketini (ve) Tarzu'anana şehrini (14) aldı.
- (16) (Seferini) Buštu memleketi hududu (ile) Malmali memleketi hududu (arasındaki hatta) (15) durdurdu.
- (17) Huradinaku şehri, (ki oraya) hiçbir zaman
- (18) (önceki) kırıllar ulaşamadılar,
- (19) (ve bu kırıllardan) hiçbirini tarafından yağma edilmedi,
- (20) (bu şehri) Tanrı Haldi Menua'ya,
- (21) İšpuini'nin oğluna, (20) verdi. (21) (Menua) Huradinaku şehrini aldı.
- (22) (Onları) zeamet olarak aldı. Yılın devamında Alzi memleketinde isyan oldu.

- (23) Tanrı Haldi sefere çıktı;⁵¹ İşpuini'nin oğlu Menua için
 (24) Quṭume şehrini zeamet olarak aldı. Alzi memleketini aldı.
 (25) Šašnû memleketini (24) aldı. (25) Bir kale inşa etti
 (26) Quṭume şehrinde. Tanrı Haldi .....dı. Fırtına tanrısı
 Güneş tanrısı (ve) yeraltı tanrıları..
 (27) ..... dı(lar). Sebze bahçeleri ..... meyve bahçeleri
 (28) Šurilipi memleketinde .....dı. Menua(nın) kırallığına
 ait (olayları) taşa yazdı.⁵²

Filolojik izahlar:

Satır 1. ^dHal-di-ni-li KÁ (Akuzatif) formu, ^dHal-di-ni-li KÁ^{MES} (Ak. çoğul) veya ^dHal-di-ni-li KÁ-li, "Tanrı Haldiye ait kapılar" yerine kullanılmıştır. Bu hususta bk. J. Friedrich, *Einführung ins Urartäische*, § 49; S. 34; aynı müellif, ZDMG 105, 1955, s. 55; P. Hulin, *An. Stud.* VIII, 1958, s. 238, not 15.

St. 3-4. ^{URU}A-lu-dî-ri-i-e şehir adı, *i*-kökünden bir isme ait datif şekli gibi görünmektedir (Friedrich, *Einführung*, § 59). Bu şehrin yeri hakkında bk. s. 139 v.d.

*šidu, "kurmak, bir bina yapmak", fiili için bk. König, HChI, s. 142, not 14; 201 v. d. *Šidištuali*, -*ali* çoğul sufiksi ile, preteritum, 3. şahıs, çoğul olup "onları inşa etti" anlamındadır.

Ba-du-si-i-e için König, "für die Herrschaft" (HChI, s. 177, 'Dat. Sg'.), Hulin, "noble?" (*An. Stud.* VIII, s. 244, not 26) manalarını teklif etmektedirler.

St. 7. *i-ú* (konjonksion), "vaktaki, ...duğunda" (Friedrich, *Einführung*, S. 38).

^{LÜ}*a-te-i-ni*: Bu form, şimdiye kadarki Urartuca metinlerde ideogramla ^{LÜ}AD-*ni* olarak ifade edilen (^{LÜ}AD-*ni e-si-i*, "baba tahtına", HChI 81 Öy IV; 10 Öy. V; *e-si-[i* ^{LÜ}A]D(!)-*ni*, HChI 122 V) sözün fonetik yazılışı gibi görünmektedir. Buraki -*ini*, aidiyet gösteren ektir. Metnimizden Urartu dilinde "baba" süzünün *ate olarak söylendiği sonucuna varabiliriz. Bu kelime Hurriçedeki *atay*, "baba", (E. A. Speiser, *Introduction to Hurrian*, S. 56) ile karşılaştırılmalıdır. O halde metnimizdeki ^{LÜ}*a-te-i-ni e-si* deyimini datif olarak alabilir ve "babaya ait tahta" şeklinde tercüme edebiliriz. (Doğru

⁵¹ Krş. st. 8 v.d.; HChI 7 II; 26 I, v.b.

⁵² Belki de "(Menua) zamanındaki bu icraatı taşa kazdı" anlamında (bk. König, HChI, s. 234).

form herhalde *LÜa-te-i-ni-e e-si-e-i olmalıdır; krş. Friedrich, *Einführung*, § 59). *Esi* kelimesi König'e göre (HChI, s. 182) datiftir. Topzave stelasındaki Urartuca-Asurca kitabede (HChI 122 § 5) *e-si-i* formunun Asurca karşılığı *ina maškanišuma*, “yerine, tahtına”,dır.

LÜAD ideogramı Urartu metinlerinde iki yerde *-si-ni* sufiksleri ile uzatılmış olarak geçmektedir (LÜAD-*si-ni e-si-i*, HChI 103 A II; 109 I). Bu formun *LÜAD-*usi-ini*'den geldiğini kabul etmekteyim. Buradaki *-ini* aidiyet gösteren bir ektir. Ondan önce gelen *-usi* ekinin ne anlamda olduğu henüz belli değildir; bu hususta bk. J. Friedrich, AfO 17, 1956, s. 368. LÜAD-*si-ni* ile *-usi-ini* üzerine biten kelimelere dâir bir misal daha elde edilmiş olmaktadır. Bildiğimize göre *-usi-ini* eklerini ihtiva eden şimdiye kadarki tek misal *u-ri-iš-ḫu-si-ni* (variantları: *-ni-e-i*; *-ni-i*) kelimesine inhisar etmekte idi (Friedrich AfO 17, s. 367, not 2; şimdi HChI 40 A; 99 a I; 99 b I).

Na-ḫa-be formu *naḫa-*, “oturmak”, fiilinden preteritum, 3. şahıs, tekil, intransitiftir; krş. *naḫi-* (aşağıda st. 27 hakkındaki açıklamaya bk.); *-bi* şahıs eki için st. 26'daki açıklamaya bk.

^{KUR}Ša-ti-ru-u-ni: *manu*, “var olmak, mevcut olmak”, fiilini ihtiva eden cümlelerde özne ya kök halindedir, yahut ta, burada görüldüğü gibi, *-ni* halinde bulunur (Friedrich, *Einführung*, § 88). Şu halde bahis konusu yer adının kök hali ^{KUR}Šatirû olmalıdır. Bu husus st. 10, 15'teki ifadelerle de teyid edilmektedir.

Šatirû memleketi Urartu literatüründe başkaca mâlum değildir.

St. 8: *du-ur-ba-i-e*, “isyan halinde idi, veya, isyan etti”, (König, HChI, s. 101, not 2). Cümlelerin öznesi ^{KUR}Šatirû'dur.

St. 9-10: ^{URU}Hu-ra-di-na-ku-ú-ni (st. 9) ve ^{URU}Gi-di-ma-ru-ú-ni (st. 10) şehir adları cümlelerin akuzatif objeleridir. Bunlarla ilgili fiiller ise *karu-* (“almak, zaptetmek”) ve *ḫai-* (“ele geçirmek, yağma etmek”) (st. 15) dir.

Yukarıda Šatirû memleketinde olduğu gibi burada da bu iki yer adının kök halleri Huradinaku ve Gidimaru olmalıdır (krş. Friedrich, *Einführung*, § 50 f.; s. 39). Bu noktai nazar aşağıdaki metin ile de doğrulanmaktadır: HChI 7 II ⁴*Hal-di-ni uš-ta-bi ma-si-ni-e* ^{GIS}šū-ri-e ka-ru-ni ^{URU}Me-iš-ta-ni ka-ru-ni ^{KUR}Bar-šu-a-i ^{KUR}e-ba-ni-i, “Tanrı Haldi'nin arabası sefere çıktı; Mešta şehri aldı, Barşua memleketini aldı”. Bu metinde ^{URU}Me-iš-ta-ni formundaki *-ni* bir sufiktir. Bu gerçekte, aynı şehir adının Asur kaynaklarında ^{al}Me-iš-ta

olarak geçmesinden (Bodou, *Liste de Noms Géographiques; Orientalia*, 36-38, S. 124) anlaşılmaktadır. Barşua, Asur kaynaklarındaki Parsua yer adı ile aynıdır.

Urartu metinlerinde başkaca rastlanmayan Huradinaku ve Gidimaru şehirleri st. 14-18'e göre Buštu memleketi civarında bulunsalar gerektir.

St. 15: Diğer şehir adları gibi (st. 9-10), ^{URU}Tar-zu-a-a-na-a-na-ni (Akuzatif) şehri de herhalde -ni halinde bulunmaktadır. Buna göre bu yer adının kök hali Tarzu'anana olmalıdır.

Ku-tu-ni formu (st. 16'da *pari* ile kullanılmıştır), *kuṭ(e)-*, “(bir seferi) nihayete erdirmek” (König, HChI, s. 192; 215) ten pret. 3. şah. tekildir. *Pari* (datif ile kullanılır), “sınırında” (König, HChI, s. 197; 215 v. d.). Şu halde st. 15-16 *kuṭuni pari* ^{KUR}Buštue (dat.) *pari* ^{KUR}Malmalie (dat.), “(seferini) Buštu memleketi (ile) Malmali memleketi hududu (arasındaki hatta) durdurudu” anlamındadır.

Buštu memleketi, Mana memleketine komşudur. Buštu, Asur kaynaklarındaki Buštu, Bustus, Bustis şehri ile aynıdır; bu kaynaklara göre Buštu şehri Parsua memleketinin baş şehridir (RLA I s. 83). Asur kralı III. Salmanassar (M.Ö. 859-824) tarafından zaptedilmiştir (Obelisk st. 186). Menua, metnimize göre, Buštu memleketine kadar uzanan ilk Urartu kralıdır. Onun oğlu I. Argiştı de Buštu'da mücadelelere devam etmiştir. (HChI, s. 197'de ^{KUR}Buštu maddesine de bakınız).

Malmali memleketine gelince, Urartu vesikalarında adına başkaca tesadüf edilmemektedir; bunun Buštu ve Mana memleketlerine komşu bulunduğu anlaşılmaktadır.

St. 17: *še-ra-a-še*; Urartu metinlerinde bu kelime ilk defa burada görülmektedir; bunun, “daha önceki”, veya, “asla” anlamına gelen bir zarf olduğunu zannetmekteyim. *Šera-še*, kelime yapısı bakımından *a-še*, “ne zaman ki”, *alu-še*, “kim, eğer bir kimse”, *ai-še*, “herhangi bir yere”, kelimelerini andırmaktadır.

St. 18: *qa-ab-qa-ar-šu-ú-tú-ú*; transitif bir fiil kökü olan *qabqaršu-*, “yaklaşmak, ulaşmak”, fiil kökünden preteritum, 3. şahıs, çoğuldur (*qabqaršuitu* > *qabqaršutu*; Friedrich, *Einführung*, § 27 a); bu fiilin öznesi MAN^{MEŠ}-še, “kırallar”, dır.

St. 19: *ú-te*, “hiç kimse?” Bu kelime için ayrıca krş. HChI 12 II; 18-20 VII; 125 IX.

St. 22: *za-aş-gu-ni*; transitif *zaşgu-*, “zeamet (vazifeli) olarak almak”, (König, HChI s. 145, not 17; 210).

Ikukani MU, “yılın devamında”; krş. Friedrich, aynı eser, s. 39; König, HChI, s. 222 v. d.

^{KUR}*Al-zi-e*, *i*-kökünden bir isme ait datif halidir; krş. ^{KUR}*Al-zi-i-ni-ni*, HChI 16 IX. Aşağıda st. 24’te ^{KUR}*Al-zi-e* formunu kök halinde bulunan bir akuzatif objesi olarak görmekteyiz (Friedrich, aynı eser, § 50); ayrıca st. 26 hakkındaki açıklamaya da bk.

Alzi memleketi Asur kaynaklarındaki ^{māt}*Alzi* ile aynıdır, bk. s. 147.

St. 23: *ma-nu-ú-lu*, doğrusu olan *manuli* yerine yazılmış olup, *manu-*, “var olmak”, fiil kökünden preteritum, 3. şahıs, çoğuldur; bk. Friedrich, aynı eser, § 39; König, HChI, s. 222-223.

Uş-ta-be ^d*Hal-di-ni*: bu cümlelerin ve *hau-ni* ve *şidiştu-ni* fiil formlarını ihtiva eden daha sonraki iki cümlelerin öznesi ^d*Haldi-*dir; bu hususta krş. yukarıda st. 8 v. d; HChI 7 II; 26 I; v.b.

St. 24: ^{URU}*Qu-tu-me-e*, *zaşguni* fiiline ait akuzatif objesidir. Başkaca geçmeyen *Qu-tu-me* şehri, st. 22-24’ten anlaşıldığına göre Alzi memleketinde veya bu memlekete yakın bir yerde bulunmaktadır.

St. 25: ^{KUR}*Şa-aş-nu-u-i-ni-i* ^{KUR}*e-ba-ni-i*, “Şaşnû memleketine ait memleket” (krş. Friedrich, *Einführung*, §§ 46, 67). Şaşnû memleketi Urartu metinlerinde ilk defa görülmekte olup bu da Alzi memleketinde veya bunun civarındadır.

St. 26: ^{URU}*Qu-tu-me-e*, *i*- kökünden bir datif halidir. St. 24’te aynı form bu kelimenin kök halini temsil etmektedir. Buna benzer bir durum st. 22’de ^{KUR}*Al-zi-e* misalinde görülmektedir.

Bazı kelimelerin manaları henüz tam olarak aydınlanmadığı için metnin 26-28 inci satırlarının tam bir tercümesi yapılamamaktadır.

^d*Hal-di-ni u-di-da-be*:

^d*Hal-di-ni* kelimesindeki *-ni*, intransitif bir fiil formu olan *u-di-da-be*’nin öznesini belirleyen bir sufiktir. Benzer misaller: ^d*Haldi-ni uluštaibi*, “Tanrı Haldi sefere çıktı” (HChI 80 § 2 II; 81 § 4 II); *uluštaibi* ^d*Haldi-ni*; *uluštaibi* ^d*Haldi-ni* (bk. HChI, s. 207 *ulušta(i)bi*); *uštabe|i* N, “N sefere çıktı” (bk. HChI, s. 209 *uštabe|i*); bu konu hakkında ayrıca bk. Friedrich, aynı eser, s. 50.

U-di-da-be; intransitif *udida-* fiil kökünden preteritum, 3. şahıs, tekildir. Kitabemizi taşta kazın yazıcı, başkaca çok kullanılan *-bi* şahıs takısı yerine *-be* takısını tercih etmiştir: *na-ħa-a-be* (st. 7), *uş-ta-a-be* (st. 8, 13); *ħi-şa-ni-be* (st. 27), *na-ħi-be* (st. 28). Urartu kitabelerinde

seyrek de olsa, *-be* takısı başkaca da geçmektedir: DUB-*te te-ru-be* (1. şahıs, tekil, transitif; HChI 74 II); *uš-ta-be* (HChI 6 b I; 25 I, II).

Metindeki münasebete göre *udida-* fiil kökü için “önden gitmek”, “önde durmak” veya “yanında bulunmak” gibi bir mana teklif edilebilir.

^dX ^dUTU DINGIR^{MES}-*it qi-u-ra-ni*, “Fırtına tanrısı, Güneş tanrısı (ve) yer altı tanrıları..”, ifadesi, intransitif bir fiil formu olan *hi-ša-ni-be*'nin kollektif öznesidir. Burada birbirini takib eden üç isimden yalnız sonuncusu olan DINGIR^{MES}-*it qi-u-ra-ni*, “yeraltı tanrıları”, intransitif fiillerde öznenin özelliğini teşkil eden *-ni* ekini ihtiva etmektedir. Buna benzer misalleri -özne yerinde bulunan ve *-še* ekini ihtiva eden tanrı adlarından mürekkep- transitif fiillere ait öznelerde görmekteyiz (König, HChI'de *turini* maddesine bakınız). Bazı misallerde ise özne yerini alan bir sıra isimden yalnız baştaki isim *-še* ekini ihtiva edip diğerleri kök hali'nde bulunmaktadır: ^dHaldi-*še* ^dIM ^dUTU *ma-a-ni*, (HChI 17 IV; 60 III).

DINGIR^{MES}-*it* kelimesinde *-it* elemanının fonksiyonu şimdilik belli değildir.

Başkaca ^dIM ideogramı ile yazılan Fırtına tanrısının adının metnimizde ^dX ideogramı ile yazılmış olduğunu da belirtmeliyiz.

St. 28: *na-hi-be* için yukarda st. 7 ve 27 için verilen izahata bk.

Za-di-a-li, preteritum, 3. şahıs, çoğul olup, *-ali*, “onları”, çoğul objesini de ihtiva etmektedir. Doğru formu olan *zadu-ali* yerine kullanılmıştır. *Zadu-*, “yapmak, inşa etmek, taşa oymak” için bk. König, HChI, s. 210; 234.

Me-nu-a-hi-ni-e, sıfat, datif, “Menuaya ait olana”.

Ir-nu-tü-hi-e, bir abstarktum olan *irnutuhi* isminin datif halidir. *Irnutuhi* formu *irnutuhini*'nin kısaltılmış bir şeklidir (Friedrich, *Einführung* § 48 a; s. 63). *Irnu* veya *ernu* isim kökü herhalde, başkaca ideogramla LUGAL(=MAN)-*nu* şeklinde yazılan (yerler için bk. König, HChI, s. 193) “kıral” kelimesinin Urartu'ca okunuşunu göstermektedir. Bu kelimenin genetik çoğul hali olan *erilaue* (HChI 47 II, IV; 109 II), **erinaue* yerine kullanılmaktadır (krş. Friedrich, aynı eser, s. 36; König, HChI, s. 181 *erilaue* maddesi; s. 193 MAN maddesi).

Metin No. 2 (s.127-128)⁵³

1. ^dHal-di-ni-ni uš-ma-ši-ni ^mMe-nu-a-še ^mIš-pu-u-i-ni-ḫi-ni-še
 Hal-di-ni-li KÁ
 ši-di-iš-tú-a-li URU A-lu-di-ri-i-e É.GAL ši-di-iš-tú-ni ba-du-si-i-e
^dHal-di-ni-ni uš-ma-ši-ni ^dHal-di-ni-ni ba-a-u-ši-ni
^mMe-nu-a-ni ^mIš-pu-ú-i-ni-e-ḫe
5. i-ú LU a-te-i-ni e-si na-ḫa-a-be KUR Ša-ti-ru-ú-ni
 du-ur-ba-i-e ma-nu ^dHal-di-ni uš-ta-a-be ma-si-ni
 šu-ri-e ka-ru-ni URU Hu-ra-di-na-ku-ú-ni ka-ru-ni
 KUR Gi-di-ma-ru-ú-ni ka-ru-ni KUR Ša-ti-ru-ú-ni
 KUR e-ba-a-ni ^dHal-di-ni ku-ru-ni ^dHal-di-ni-e
10. šu-ri-i ku-ru-ni ^dHal-di-ni-ni uš-ma-a-ši-ni
 uš-ta-a-be ^mMe-nu-a-ni ^mIš-pu-ú-i-ni-e-ḫe
 ḫa-u-ni URU Hu-ra-di-na-ku-u-ni URU Gi-di-ma-ru-ni ḫa-ú-ni
 KUR Ša-ti-ru-u-i KUR e-ba-a-ni-i URU Tar-zu-'a-na-a-na-ni ku-tu-ni
 pa-ri KUR Bu-uš-tú-u-e pa-ri KUR Ma-al-ma-li-i-e
15. URU Hu-ra-di-na-ku-u-ni še-ra-a-še MAN^{MES}-še qa-ab-qa-ar-šu-u-tú-u
 ú-te a-i-še-e-i ḫa-a-ya-la-a-ni
 a-ru-ni-e ^dHal-di-še ^mMe-i-nu-ú-a
^mIš-pu-ú-i-ni-e-ḫi-ni-e ḫa-a-ú-ni
 URU Hu-ra-di-na-kú-u-ni za-aš-gu-ú-ni
20. i-ku-ka-a-ni MU KUR Al-zi-e du-ru-ba-i-e
 ma-nu-ú-lu uš-ta-i-be ^dHal-di-ni ^mMe-nu-a
^mIš-pu-ú-i-ni-ḫi-ni-e za-aš-gu-ú-ni
 URU Qu-ḫu-me-e ḫa-ú-ni KUR Al-zi-e ḫa-u-ni
 KUR Ša-aš-nu-ú-i-ni-i KUR e-ba-a-ni
25. ši-di-iš-tú-ni É.GAL URU Qu-ḫu-me-e ^dHal-di-ni
 ú-di-da-be ^dX ^dUTU DINGIR^{MES}-it qi-u-ra-ni
 ḫi-ša-ni-be GAN.MES ú-še gu-u-nu-u-e i-ni-e-i
 GIŠ ul-di-e na-a-ḫi-i-be
 KUR Šu-ri-li-pi za-di-a-li
30. ^mMe-nu-a-i-ni-e ir-nu-tú-ḫi-e

Metin No. 3 (s.129)⁵⁴

1. ^dHa[l-di-i-ni-ni uš-ma-ši-i-ni ^mMe-n]u-a-še
 URU A-l[u-di-e-ri]-i-e

⁵³ Bu metin için bk. s. 136, 149.⁵⁴ Bu metin için bk. s. 136 v.d., 139 v.d.. Uzunluk: 152 sm.; yükseklik 30 sm.; satır uzunluğu 145 sm.; yazılı yüz genişliği 25 sm.; işaretlerin yüksekliği 3,5 sm.

É.GAL *ši-di-[iṣ-tú-ni ba-d]u-si-i-e*

^d*Hal-di-i-ni-ni uṣ-ma-š[i-i-ni ^mM]e-nu-a-še*

5. ^m*Iṣ-pu-ú-i-ni-ḫi-ni-še* ^d*Hal-di-ni-li* KÁ *ši-di-iṣ-tú-ŠI* ⁵⁵
URU *A-lu-di-e-ri-i-e* É.GAL *ši-di-iṣ-tú-ni ba-du-si-e*

Tercümesi :

- (1) [Tanrı Haldi'nin kudreti sayesinde Men]ua,
(2) Al[udir]i [şehir] için,
(3) [eğemen]lik için bir kale inş[a etti].
(4) Tanrı Haldi'nin kud[reti sayesinde M]enua,
(5) İṣpuini oğlu, (6) Aludiri şehri için (5) Haldi-Kapıları inşa etti.
(6) Eğemenlik için bir kale inşa etti.

Metin No. 4 (s. 130) ⁵⁶

1. ^d*Hal-di-ni-ni uṣ-ma-ši-ni*

^m*Ar-gi-iṣ-ti-i-še*

^m*Me-i-nu-a-ḫi-ni-še*

i-ni 'a-a-ri ⁵⁷ *ṣu-ú-ni* ⁵⁸

5. 30 LIM 2 LIM 45

ka-pi-e iṣ-ti-ni

Tercüme :

- (1) Tanrı Haldi'nin kudreti sayesinde, (2) Argiṣti, (3) Menua oğlu, (4) bu mahzeni doldurdu. (6) (Onun) içinde (5) 32045 (6) *kapi* (ölçek zahire vardır).

⁵⁵ ŠI işareti burada herhalde *li* okunmalıdır (bk. von Soden, *Das Akkadische Syllabar*, 261: ŠI=*li*); *ṣidiṣtuli* formu, doğrusu olan *ṣidiṣtuli* yerine (preteritum, 3. şahıs, tekil; -*ali* çoğul objesi ile birlikte) kullanılmıştır.

⁵⁶ Bu metin hakkında bk. s. 144-145. Taşın ölçüleri: uzunluk: 55 sm.: yükseklik: 25 sm.; satır uzunluğu: 51 sm.; yazılı yüz genişliği: 21 sm.; işaretlerin yüksekliği: 2-2,5 sm.

Bu taş pembe bir renkte olup çok sert ve ağırdır (porfir?).

3 ve 4 numaralı metinlerin yayınlanmış paralelleri şunlardır: HChI 95; 96; III a (Patnos'tan); III b; III c I; 132.

⁵⁷ 'ari, "mahzen", için krş. Friedrich, ZDMG 105, 1955, s. 73; König, HChI, s. 161, not 14.

⁵⁸ *ṣu(i)- "doldurmak?", (*ṣuni*, herhalde, pret. 3. şahıs, tekil) için krş. Friedrich, ZDMG 105, 1955, s. 73; König, HChI, s. 202.

Metin No. 5 (s. 131)⁵⁹

1. ^dHal-di-ni-ni
 al-su-i-ši-ni
^m ^dSâr-du-ri-še
^mAr-giš-ti-ḫi-ni-še
5. i-ni 'a-ri šu-u-ni
 10 LIM 7 LIM 20
 ka-pi iš-ti-ni

Tercüme:

(1) Tanrı Haldi'nin (2) büyüklüğü sayesinde, (3) Sardur, (4) Argišti oğlu, (5) bu mahzeni doldurdu. (7) İçinde (6) 17020 (7) *kapi* (ölçek zahire vardır).

Ankara

Kemal BALKAN

⁵⁹ Bu metin hakkında bk. altnot 6, h. Taşın ölçüleri: uzunluk: 53 sm.; yükseklik: 31 sm.; satır uzunluğu : 48,5 sm.; yazılı yüz genişliği: 26,5 sm.; işaretlerin yüksekliği: 3 sm.

L'ÉGLISE DU JUGEMENT DERNIER A IHLARA (YILANLI KİLİSE)

N. et M. THIERRY

Dans les environs d'AKSARAY, entre les villages d'IHLARA et de BELISIRAMA, la haute vallée du Melendiz Su s'est révélée riche en monastères et églises rupestres. Parmi ces dernières, certaines ont encore des fresques qui présentent un grand intérêt pour l'histoire de la peinture cappadocienne. Ainsi en est-il pour celles d'YILANLI KİLİSE (l'église aux serpents) que nous nous proposons de décrire ici.

L'église est creusée dans la falaise, sur la rive droite de la rivière, à une heure de marche en aval d'IHLARA. L'accès en est difficile, au dessus d'un chaos rocheux qui en cache l'entrée; mais les paysans y conduisent sans hésitation.

C'est la seule église rupestre du vallon qui ait été un peu étudiée. H. ROTT en a partiellement décrit les décors et relevé les inscriptions¹. Son iconographie exceptionnelle mérite qu'on s'y attarde un peu plus.

ARCHITECTURE

Entièrement creusée, elle affecte la forme d'une croix libre. Les bras sont courts (1 m. de profondeur sur 3 de large, environ) et voûtés en berceau. Le carré central est couvert d'un plafond plat sculpté d'une grande croix grecque simple.

¹ H. ROTT. *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*. Leipzig 1908; p. 271-273.

RAMSAY ET BELL (*The thousand and one churches*. Londres 1909) visitèrent la vallée, mais n'en étudièrent que l'église construite, à laquelle ils donnèrent, par erreur, ce même nom d'Yılanlı Kilise (p. 418-421).

Bien avant eux, LEVIDIS (*Αἱ ἐν μονοκλιθεῖσι μοναὶ τῆς καππαδοκίας καὶ Λυκαονίας*. Constantinople 1899) avait signalé le grand nombre d'établissements pieux de cette région.

Nous mêmes, y sommes allés tous les ans depuis 1958. De notre voyage de 1959, Jacqueline LAFONTAINE a fait un compte-rendu (*Notes sur un voyage en Cappadoce*, été 1959. Byzantion, t. XXVIII, p. 1-13) avec quelques remarques sur cette église.